

Київський університет імені Бориса Грінченка

**ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЧНОЇ
ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Монографія

Київ — 2018

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 9 від 05.10.2017 р.)

За загальною редакцією Левітаса Ф.Л.,
доктора історичних наук, професора

Рецензенти:

Патриляк Іван Казимирович, декан історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
доктор історичних наук, професор;

Филипович Людмила Олександрівна, завідувач відділом історії релігії
та практичного релігієзнавства Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України, доктор філософських наук, професор.

Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів:

Ф79 теорія і практика : моногр. / Авт. кол.: Александрова О.С., Левітас
Ф.Л., Салата О.О., Шепетяк О.М., Матвійчук О.Є., Петрошук Н.Р. та
ін. ; [за заг. ред. проф. Левітаса Ф.Л. ; наук. ред. Александрової О.С.,
Салати О.О.]. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. — 172 с.
ISBN 978-617-658-045-4

Монографія присвячена проблемі формування патріотичної свідомості учнівської молоді. Складається з двох частин — науково-методологічної та практичної. Перша висвітлює історико-філософські аспекти становлення і розвитку поняття «патріотизм», його постійні трансформації в умовах динамічного розвитку суспільства. Авторами враховані різноманітні погляди і тенденції в осмисленні ролі патріотизму, патріотичного виховання дітей та юнацтва. Друга частина монографії має характер практичних напрацювань і методичних рекомендацій для педагогів. Матеріал підготовлено з урахуванням сучасних методичних практик.

УДК 373.3/.5.015.31:172.1

ISBN 978-617-658-045-4

© Авторський колектив, 2018

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2018

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПАТРІОТИЗМУ.....5

Дзьобань О.П., Александрова О.С. Патріотизм як соціокультурний феномен.....5	5
Горбань О.В. Вітчизняна інтелігенція як ідеолог національного патріотизму..... 33	33
Шепетяк О.М. Церква і патріотизм у доробку мислителів Київської Русі 48	48
Салата О.О. Виховання патріотизму в умовах нових суспільно-політичних реалій 58	58
Брижнік В.М. Повоєнне відтворення громадянської свідомості як чинник виховання патріотизму: досвід західнонімецької філософії..... 67	67
Беззуб Ю.В. Українознавство в тенденціях культурно-освітнього розвитку України початку ХХІ століття 81	81

РОЗДІЛ II

ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ:

МЕТОДИЧНІ СТУДІЇ..... 95

Левітас Ф.Л., Левітас С.Ф. Формування патріотичної свідомості учнів 7 класів на матеріалах історичних джерел..... 95	95
Свирська Т.І., Савченко С.В. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України: методологічний аспект 106	106

Олексенко С.В. Тренінг як форма роботи з патріотичного виховання в навчальному закладі.....	120
Матвійчук О.Є. Патріотичне виховання — пріоритетний напрям краєзнавчої діяльності бібліотек	128
Клименко Н.П. Борис Грінченко і Настя Грінченко в суспільно-політичному житті України: до питання про патріотичне виховання на уроках історії в 9 класах	142
Петрошук Н.Р. Боротьба за статус української мови в суспільно-політичних дискурсах ХІХ — початку ХХ століття (матеріали до уроків з історії України в 9 кл.)	148
Дзюбак С.О. Музейні уроки та музейна методична робота учнів як інноваційна методика навчально-виховного процесу на уроках історії	158
Відомості про авторів	170

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПАТРІОТИЗМУ

Дзьобань О.П., Александрова О.С.

ПАТРІОТИЗМ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Патріотизм посідає провідне місце в системі духовних якостей кожного елемента суспільства, виступаючи одним із головних чинників консолідації останнього, збереження його самобутності. Народження патріотизму суспільства незалежної України становить складний і суперечливий процес: з одного боку, він є послідовником історичного українського та радянського патріотизму, а з другого — новим явищем.

Генезу цього феномену розглядала вітчизняна дослідниця Н. Волощина [7]. Спираючись на результати її дослідження, зазначимо, що поняття «патріотизм» у своєму розвитку пройшло тривалий шлях уточнень і вдосконалень. В античних державах існував *полісний патріотизм*, який поступово трансформувався в імперський, що віддзеркалював і захищав інтереси імперій на чолі з правителями. На зміну йому в часи Середньовіччя прийшов *релігійний патріотизм*, сутність якого була зумовлена пануючою релігійною ідеологією. Поступальний хід історичного розвитку суспільства визначив епоху Відродження, характерною спробою якої стало об'єднання релігійного підходу до розуміння патріотизму з намаганням підняти у його тлумаченні на раціональний ідеологічний рівень. Новий час завершив переростання патріотизму із релігійного в *загальнолюдський*. Сучасне розуміння зазначеного поняття пов'язується з Великою французькою революцією 1789 р. Для патріотизму цього часу характерним було нове прочитання сутності стосунків між

особистістю і державою. Не тільки людина має слугувати державі, але й держава повинна забезпечувати загальний добробут і охорону її прав. З німецькою класичною філософією пов'язане виникнення *державного патріотизму*. На сьогодні західні філософи намагаються обґрунтувати роль останнього в умовах глобалізаційних процесів у світі.

У вітчизняній культурі патріотизм теж посідає значне місце. Історія цього поняття в Україні як незалежній самостійній державі містить певні періоди розвитку: Київська Русь — започаткування ідеї патріотизму українського суспільства; козацько-гетьманські часи — формування образу козака-патріота; перетворення України на складову Російської імперії — поява думки про патріотизм як організуючий чинник українського суспільства, виникнення ідеї вітчизняного єднання; часи радянської України — погляди на патріотизм були заідеологізовані відповідно до вимог комуністичної партії, проте поряд з ними існували патріотичні твори шестидесятників, що закликали до незалежності; з отриманням самостійності в Україні активізовано дослідження патріотизму на теоретичному й практичному рівнях у різних формах його прояву — особистісному, державницькому, військовому.

Патріотизм є елементом системи духовних цінностей людини. Він не дається з народження на генному рівні, а формується під впливом соціуму. У кожному історичному епоху існувала відповідна форма патріотизму, яка визначалась існуючими суспільними відносинами. Окрім цього, патріотизм має національні особливості.

У філософському відношенні патріотизм можна розглядати в трьох аспектах: по-перше, онтологічному — як реально існуючі почуття, погляди, ідеї; по-друге, гносеологічному — як відображення у свідомості людини соціальної дійсності; по-третє, ціннісному і праксеологічному — як ставлення людини до світу через значущість духовних і матеріальних орієнтирів, як духовно перетворююче ставлення до дійсності.

Онтологічний аспект усвідомлення патріотизму пов'язаний з його буттям, тенденціями функціонування та розвитку. Разом з тим цей аспект стосується людини з її соціальними якостями, оскільки вона як суб'єкт соціального життя включена в систему соціальних відносин. Це є об'єктивною основою різноманіття точок зору щодо питання сутності патріотизму. Цілком очевидно, що різні історичні

ситуації, характер тенденцій суспільного розвитку, світоглядні позиції людини зумовлюють різні підходи до розуміння цього поняття. Можна стверджувати, що сама сутність патріотизму еволюціонує, наповнюється різним змістом.

Гносеологічний аспект поняття «патріотизм» пов'язаний із відображенням реальної дійсності на двох рівнях — емоційному та раціональному. Сюди ж відносимо вирішення таких питань, як практичне пізнання патріотизму; роль суспільної практики, різного роду соціокультурних досліджень у його вивченні. При гносеологічному аспекті пізнання патріотизму не позбавлене проблеми так званого «здорового глузду» і міфологічного мислення.

Гносеологічний аспект розуміння патріотизму відображає структуру останнього з точки зору відтворення суспільного буття. У теоретико-гносеологічному аспекті її можна представити як феномен, який проявляється на двох рівнях — повсякденному й науково-теоретичному. Безсумнівно, патріотизм наявний у повсякденній свідомості людини як у соціально-історичному плані, так і з погляду гносеології [1, 14]. На прикладі патріотизму чітко видно, що психологія патріотизму передуює його ідеології. Адже останньої ще не було, коли патріотичне почуття вже налічувало цілі століття. Ідеологія патріотизму формується лише в буржуазну епоху, залишаючись до цього часу основним елементом соціальної психології.

Аксіологічний і праксеологічний аспекти у розумінні патріотизму відображають зв'язок свідомості з практичною діяльністю людини. Ці аспекти є прикладами яскравих зразків активної ролі свідомості стосовно буття, оскільки стимулюють вчинки людини у повсякденній діяльності та щодо захисту вітчизни. Дієвий бік патріотизму є вирішальним, оскільки становить результат «роботи» емоційного й раціонального рівнів, матеріалізує ідеї.

Онтологічний, гносеологічний, праксеологічний і аксіологічний аспекти в процесі вивчення патріотизму тісно пов'язані між собою й утворюють цілісну структуру пізнавальної діяльності.

У дослідженні патріотизму основним є соціокультурний підхід, який оперує певною моделлю суспільства. Останнє розуміється як соціокультурна система, що виникає і змінюється в результаті дій і взаємодій людей. Характер суспільства визначається «типом антропосоціетальної відповідності» [22], сумісності особистісних характеристик членів суспільства з типом самого суспільства [25].

У новітній період розвитку української науки стала розвиватися тенденція осмислення патріотизму як одного з явищ духовного життя суспільства. У деяких дослідженнях патріотизм вивчається в контексті розвитку вітчизняної історії як прояв специфічних рис менталітету, соціальної психології різних спільнот і окремої людини [1] 4; 7; 16–17]. З позицій соціокультурного підходу ця тенденція є досить перспективною, оскільки в її межах формується новий підхід до розуміння патріотизму як складного, багатоаспектного явища, що пронизує всі основні сторони життя й діяльності суспільства та окремої особистості. У зв'язку з тим, що кризові явища, які відбуваються у суспільстві, активізують ставлення людей до деяких феноменів, що мають глибоку історичну традицію і величезний незатребуваний потенціал, саме патріотизм розглядається як одне з джерел відродження України.

Примітним у цьому підході є й те, що оновлений зміст патріотизму (вивільнений від комуністичних, ідеологічних, антирелігійних та інших догм, партійно-класового принципу тощо) відображає нові тенденції сучасної соціокультурної реальності й передбачає глибоке переосмислення теоретичних основ зазначеного поняття. Оновлений патріотизм може стати одним із факторів консолідації та розвитку нашого суспільства, подолання багатьох негативних сторін сьогодення.

З цього погляду важливі тісний взаємозв'язок і взаємозалежність між патріотизмом та суспільством [15]. У такому співвідношенні перший розглядається одночасно в різних аспектах: як один зі складників суспільної й індивідуальної свідомості, менталітету, національної самосвідомості; компонент ідеології, культури, історії, психології; одна з вищих цінностей суспільства й особистості; напрям виховання, джерело добробуту й успішного розвитку найважливіших сфер життя суспільства [3]. Суттєвим є й те, що об'єктом патріотизму тут виступає країна — поняття, яке означає самостійне соціальне, культурне, політичне й національне державне утворення. Термін «країна» часто вживається рівнозначно до «держави», проте перший має більш значущий культурно-історичний зміст, що включає такі поняття, як народ, звичаї, мова, особливості суспільства.

Такий підхід до розуміння патріотизму спирається на ідею так званого народного патріотизму, що виник ще в кінці XVII — на по-

чатку XVIII ст. Ця ідея розвивалася у творчості відомих вітчизняних мислителів: Феофана Прокоповича, Симеона Полоцького, Юрія Крижанича та ін., які почали відокремлювати служіння государю від служіння Батьківщині. Останнє розглядалося ними у зв'язку з такими поняттями, як «загальна народна користь», «загальне благо». Так, наприклад, Ю. Крижанич безпосередньо пов'язував оцінку людини зі служінням Батьківщині, яке він розглядав з точки зору народного патріотизму. Науковець, зокрема, зазначав: «Лише ті люди заслужено користуються плодами, вигодами і правами своєї батьківщини, дії і праці яких прагнуть прямо до загального народного блага» [21, 322].

Слід зазначити, що деякі визначення патріотизму, наявні у сучасній гуманітарній науці, дуже різняться. Проте ці тлумачення не суперечать одне одному, оскільки в них простежується прагнення висвітлити важливу роль патріотизму в різних сферах соціокультурної діяльності людей.

Патріотизм в Україні має цілу низку характерних особливостей, зумовлених неповторністю історичного розвитку нашої держави, самої долі українського народу, його культури, способу життя, менталітету, національної самосвідомості, багатством етносів, великою територією, розмаїттям природи тощо. Важливою закономірністю історичного розвитку патріотизму в Україні є його нерівномірний характер: за небувало високим загальним підйомом (наприклад, у 2004–2005, 2013–2014 рр.) зазвичай наставали спад, депресія і навіть депатріотизація суспільства. Тому протягом останніх століть і особливо останнього десятиліття український патріотизм був змушений відстоювати своє право на існування й виживання, що не може не сприйматися як парадоксальне явище, незбагненне для більшості країн світу.

Отже, патріотизм є невід'ємним атрибутом існування нації, народу, суспільства, держави, особистості. Він є найважливішою умовою єдності, культурної цілісності, динамічного та успішного розвитку суспільства й країни в цілому, але не єдиною. Тому патріотизм не повинен абсолютизуватися, оскільки це може призвести до негативних наслідків. Проте й забувати про нього не можна, оскільки патріотизм є культурно і соціально незамінним.

Патріотизм характеризується як складне, багатокомпонентне у змістовному плані структуроване явище, що має різні етапи та

рівні розвитку, форми вияву й проявляється у найважливіших сферах життя суспільства. У зв'язку з цим він по-різному розуміється, сприймається й проявляється у різних соціальних верств, груп. Саме це й зумовлює багатоваріантність щодо тлумачень поняття «патріотизм» у науковій літературі [7; 15; 18; 26], в результаті чого до сьогодні залишається невирішеною проблема розуміння його справжньої суті.

Розвиток нашої держави за роки незалежності ознаменувався такими негативними процесами, як депатріотизація духовного й соціокультурного життя українського суспільства, розмивання ціннісно-мотиваційного ядра національної самосвідомості, різке зниження почуття людської єдності й гідності. Вітчизняна історія, її героїчні події, видатні діячі втратили силу морального ідеалу або фактора патріотичного виховання молоді.

В українській культурі відбулося розщеплення образу Батьківщини за низкою підстав. Основана проблема полягає у тому, що суміжні образи Батьківщини та патріотизму дуже повільно й зі значними складнощами знаходять точки дотику. І зрозуміло, що для того, щоб їх знайти потрібні відповіді на безліч запитань, як-от: держава і країна — це одне і те ж чи ні? Чи можна публічно критикувати свою країну, свою державу, свій народ, зберігаючи при цьому репутацию патріотичної людини? Який негатив може містити патріотизм і як цього уникнути? Що таке обов'язок і чи можна його виконувати, не вдаючись до самопожертви? Чи може патріотизм ґрунтуватися на прагматичних мотивах? І, нарешті, які патріотичні образи повинні й можуть створитися у свідомості людей?

На жаль, сьогодні залишаєся занадто мало місця для розвитку соціокультурної складової комплексу патріотичних почуттів. З одного боку, формуються *патріотичні симулякри* — символи без змісту, ідеологічні «пустушки», чие призначення зводиться лише до миттєвих дій, ситуативної мобілізації (наприклад, на час виборів або у зв'язку з військовими діями на Сході України). З другого — патріотизм знаходить собі укриття в царині приватного, інтимно-особистого.

Тим часом існує значна необхідність у духовності й патріотизмі в сучасній Україні, що опинилася на крутому історичному переломі. Успішний перебіг реформ навряд чи можливий, якщо система формування й розвитку нашого підростаючого покоління буде позбав-

лена духовно-моральних основ, особливо любові до своєї Вітчизни. Саме в умовах сучасного розвитку ідея патріотизму може і повинна стати тим стрижнем, навколо якого сформуються високі, значущі почуття, переконання, позиції, прагнення кожної людини, її готовність і здатність до активних дій для блага Батьківщини.

Істинний патріотизм передбачає формування і тривалий розвиток цілого комплексу позитивних якостей особистості, основою якого є духовно-моральний та соціокультурний компоненти.

Патріотизм виступає в єдності духовності, громадянськості та соціальної активності індивіда, який інституціалізує їх соціальну роль і значущість у діяльності, що відповідає інтересам Батьківщини.

Патріотизм — єдиний за своєю суттю й водночас різноманітний у проявах. Тобто, у змістовному плані він має безмежну кількість різновидів. Широка палітра вираження любові до Батьківщини зумовлена наявністю відповідних суб'єктів і об'єктів патріотизму. Патріотизм як соціокультурний феномен є одним із проявів суб'єкт-об'єктних відносин.

Проблема встановлення конкретного носія патріотичної свідомості в аналізованих процесах і явищах має ключове теоретичне й методологічне значення, проте може становити складність у кількох аспектах. Перш за все, неправомірно вести мову про патріотичну свідомість і поведінку безвідносно до суб'єкта. Таким чином при аналізі явищ і процесів духовного життя насамперед має бути встановлене реальне коло суб'єктів-учасників процесів, що розглядаються, а не духовного життя взагалі. Тому під час аналізу щоразу потрібно визначати певні параметри суб'єктності, тобто той необхідний набір ознак, який дає змогу дійти висновку про те, що цей учасник процесу дійсно має суб'єктотворчі ознаки.

Окремо взяту особистість правомірно апіорі вважати суб'єктом (принаймні до тих пір, поки не доведено протилежне), оскільки будь-яка людина в житті, незалежно від її соціального стану, ступеня активності, завжди має і здійснює певний вибір, переслідує свої цілі, керуючись уявленнями про навколишній світ. Інша річ — з'ясувати питання про те, чи є вона суб'єктом патріотичної діяльності.

Однією з головних проблем сучасного українського суспільства є втрата у процесі міжсистемної трансформації політичної та соціальної суб'єктності, здатності ставити перед собою суспільно значу-

щі цілі й домагатися їх реалізації. У результаті розпаду колишньої радянської ідентичності мимовільно й суперечливо почався процес складання великих соціальних груп з різними соціокультурними пріоритетами. Основним критерієм їх виокремлення є наявність характерної для кожної з цих груп системи цінностей, поведінкових стереотипів, способу і стилю життя. При цьому важливо враховувати, що різні групи використовують однакові «імена» цінностей, складаючи в них різне семантичне наповнення.

Проблемою залишається й визначення складного соціального суб'єкта. Це поняття добре відоме у вітчизняній і світовій суспільствознавчій літературі: «юридична особа» у праві, «економічний суб'єкт» в теорії економіки, «соціальний суб'єкт» у соціології, політології. Усі зазначені науки, однак, не дають визначення такого суб'єкта, обмежуючись інтуїтивним розумінням цієї категорії на рівні здорового глузду. Очевидно, соціальний суб'єкт повинен мати внутрішню самоорганізацію, системність, цілісність як мінімум у двох іпостасях. З одного боку, має існувати певний організаційний стрижень, організаційна матриця соціального суб'єкта, що виконують управлінські, політичні й ідеологічні функції, з другого — певна, виражена хоча б у найзагальніших рисах «самосвідомість організації»: визнання усіма її елементами самого факту включення в певну структуру, більш широко, якісно іншу, ніж вони самі.

Носіями патріотичної свідомості є суб'єкти різних рівнів: соціальні групи, класи, держава і суспільні організації. Проте насамперед патріотичну свідомість суспільства у всьому своєму розмаїтті втілено у свідомості реальних, конкретних особистостей. Усі зазначені нами суб'єкти не тільки є носіями патріотичної свідомості, а й одночасно творять її на буденному, теоретичному рівнях, патріотичної психології та ідеології. У цьому сенсі патріотична свідомість формується, реалізується всією багатосторонньою діяльністю суб'єктів даного суспільства.

Формування й розвиток патріотизму здійснюється шляхом усвідомлення людиною об'єктивного або ілюзорного соціокультурного середовища, свого місця у суспільстві, суспільної значущості своєї діяльності, її напрямів та цілей. Індивід або соціальна група «вбирає в себе» конкретно-історичне середовище своєї життєдіяльності. У той же час у результаті їхньої дій утворюється батьківщина як соціальне, політичне й культурне середовище. Формування патрі-

отизму відбувається внаслідок пізнавальної діяльності індивіда, соціального суб'єкта. Пізнання соціально-історичного середовища здійснюється через усвідомлення безпосередніх умов життєдіяльності людей, їхніх потреб. Патріотизм формується тут на рівні емпіричної свідомості й функціонує як частина суспільної психології. Надалі відбувається його становлення на рівні теоретичної свідомості як концепції розвитку суспільства в його історії та майбутньому, а також вимог, що висуваються у зв'язку з цим до індивіда.

Формування патріотизму на *рівні емпіричної свідомості* відбувається стихійно, протягом тривалого історичного часу. Патріотичні почуття вплетені у повсякденну практичну діяльність і переломлюються крізь інтереси соціальних груп. Особливістю функціонування патріотичної свідомості на рівні соціальної психології є те, що тут чітко простежується історична спадкоємність цих почуттів, уявлень; вони набувають у суспільній свідомості статусу звичаїв, традицій [1].

Психологічний рівень патріотизму є його основою, фундаментом, від міцності якого залежить можливість зведення теоретичної надбудови. Патріотизм на рівні повсякденної свідомості пов'язаний, головним чином, з почуттями та емоціями. Для цього рівня характерні багатство і розмаїття почуттів, яскравість і строкатість переживань. Завдяки їм в індивіда створюється конкретний чуттєвий образ батьківщини — суб'єктивний образ, характер якого визначається місцем людини в системі суспільства, впливом найближчого середовища і певною мірою ідеологією. Тому почуття соціальності — необхідний елемент патріотизму.

На *науково-теоретичному рівні* формується ідея вітчизни. Ідеології патріотизму притаманні дві особливості. По-перше, її виразником виступає активна частина соціальних сил; по-друге, патріотизм на рівні ідеології так чи так переломлюється і виражається у всіх формах свідомості. Ідеї патріотизму як опосередковані системи ідей і теорій виникають під впливом різних форм суспільної свідомості. Тут зв'язок суспільної психології та ідеології такий: патріотичні почуття, ідеї, поняття патріотичного обов'язку формуються під впливом відповідного соціокультурного середовища.

У зв'язку з цим Г. Гегель підкреслював, що чим розвиненіша в людини свідомість абсолютності держави, тим вища у неї здатність «за-

ради спільної справи діяти з власної волі і самостійно» й тим більше довіри вона відчуває до держави [9, 70]. Мислитель розглядав патріотизм як якусь містичну силу, як «свідомість абсолютності держави» [8, 75]. Англійський лорд Х. Спурел стверджував, що патріотизм — це біологічна властивість людей. «Коріння патріотизму, — зазначав він, — слід шукати в тому суто тваринному інстинкті, простішим проявом якого є турбота тварини про свою самку і своїх дитинчат» [24, 12].

Формування патріотизму на рівні теоретичної свідомості відбувається усвідомлено, виробляється ідеологами тих чи тих соціальних груп і виражає інтереси останніх. Патріотизм відображає взаємозв'язок не лише між індивідами у певний історичний проміжок часу, а й між різними поколіннями. Тут патріотизм виступає як рефлексія соціальної системи щодо минулого, сьогодення й майбутнього.

У патріотичній свідомості дуже рельєфно виражена спадкоємність, тобто включення, збереження і використання патріотизму, що мав місце у минулому вітчизни. Існують специфічні закономірності розвитку патріотичної свідомості. Тут своя діалектика безперервності й перервності пріоритетів і тенденцій, діалектика абсолютного (сталого) й відносного (рухомого) в її змісті. Сформувавшись у певний конкретно-історичний період, патріотична свідомість не виникає кожен раз знову, її основи і зміст лише перетворюються, набувають нових рис і особливостей. Про це слід пам'ятати при формуванні сучасного образу патріота.

Сутність патріотизму розкривається не тільки у пізнанні його в русі від об'єкта до свідомості, а й у з'ясуванні місця суб'єкта в соціальній системі. Патріотичні почуття та ідеї суб'єктів є формою об'єднання і зв'язку особистих інтересів з суспільними за умови переважання останніх. У той же час патріотизм є складовою моральних норм, цінностей людини і в цьому відношенні характеризується як один зі структуроутворюючих елементів особистості. Патріотизм у цій якості розглядається як частина моральної свідомості й досліджується з цих позицій.

Патріотичну суспільну свідомість не можна уявляти як суму, сукупність індивідуальних свідомостей конкретних особистостей і соціальних груп, яка не має своїх якостей, окрім цієї кількісної характеристики. Було б неправильно вважати, що патріотизм зводиться

до сукупної духовної свідомості окремих людей. Тож ще раз слід наголосити на тому, що патріотизм — явище духовно-практичне і не зводиться лише до патріотичної свідомості суспільства. Патріотизм, хоч і виробляється особистостями в кінцевому підсумку, проте зберігає достатню самостійність і незалежність. Кожна з форм патріотичної свідомості (суспільна та індивідуальна) передбачає іншу й немислима без неї, їх взаємозв'язок і взаємопроникнення становлять нероздільну єдність.

Отже, центральною ідеєю патріотизму, як зазначалося, є ідея вітчизни. Уявлення про батьківщину, а також пріоритет суспільних інтересів над особистими складаються ще в епоху античності. У зв'язку з цим Демокрит зазначав: «Справи державні треба вважати на багато важливішими, аніж усі інші; ... оскільки держава, що йде правильним шляхом, — найбільша опора» [6, 199]. Тут держава розуміється як суспільна громада в цілому. Руйнування родових відносин висунуло на перший план проблему управління суспільством. З огляду на це формуються уявлення про право й обов'язок кожного громадянина на участь у вирішенні суспільних проблем. У деяких державах це набуває форми закону. Так, в Афінах у період реформаторської діяльності Солон був прийнятий закон, який передбачав необхідність самовизначення громадян у період смут і заворушень [23, 23]. У цей час формується поняття батьківщини як середовища даного індивіду, як основа його благополуччя. Цей процес відбувається під час подолання родових зв'язків та утвердження суспільних відносин.

Разом з тим формується поняття патріотизму для позначення почуттів, моральних норм, правових вимог, що відображають відносини особистості й суспільства, представленого як батьківщина. Патріотизм оголошується вищим обов'язком особистості. З цього приводу існує загальновідомий вислів Сократа: «Вітчизна і Закон — вище і дорожче за батька й матір» [23, 132]. З огляду на це в греко-римській культурі була опрацьована ієрархія гідності особи, схему якої подає у своїх віршах Гай Луцилій — творець літературного жанру сатири. На перше місце він висуває діяльність на благо вітчизни, потім — на благо батьків і тільки на останньому місці — турбота про власне благо [26, 199].

Громадські інтереси, на думку Цицерона, мають беззаперечну перевагу над індивідуальними, тому він стверджував: «...який добрий

громадянин засумнівається наразитися на смерть, якщо це буде на користь батьківщини» [26, 26]. Це було вимогою до особистості в її відносинах з суспільством. Цей принцип на далі став центральним у патріотичній свідомості. Вітчизна здавна була виявом однієї найбільш загальнозначущих і консолідуючих суспільство цінностей. Цицерон стверджував: «Батьківщина — і тільки вона — вміщує в себе загальні симпатії» [19, 9].

Гегель також писав про любов до батьківщини як прагнення до загальних цілей та інтересів держави, яка є «щось субстанціональне, істинно загальне» [10, 227].

За своїм змістом соціокультурний образ вітчизни є багатовимірним. Він виражає абстрактний символ і реальний об'єкт суспільних відносин, ідеальну модель соціокультурної спільності й конкретно-історичний образ національно-державного устрою. Традиційний для радянської науки погляд на батьківщину як на об'єктивне соціальне і політичне середовище, яка є матеріальним об'єктом патріотизму, сьогодні здається спрощеним. Вітчизна не може бути зведена до простої сукупності об'єктивно існуючих «середовищ». Батьківщина — це просторово-часова локалізація людського буття, котра сприймається цілісно, певний хронотоп, які отримують у свідомості кожної людини відповідну ціннісно-образну якість і мають узагальнену сутність (на відміну від економічного й політичного ладу). Це неінституційний, тобто не втілений у конкретній структурній формі, органах і установах, об'єкт суспільних відносин. Вона існує і як об'єктивна реальність, і як суб'єктивний образ. Це не просто країна з певною територією і населенням. Перефразовуючи вислів М. Бердяєва, можна сказати, що поняття «батьківщина» характеризує не стільки кількісно-емпірична, скільки якісно-духовна «соборність».

Політичний режим і пов'язані з ним соціально-економічні відносини не можуть служити типологічним критерієм батьківщини. Крах політичного режиму не означає загибель однієї вітчизни й народження іншої. У цьому разі змінюється лише суспільний лад, його територіально-адміністративне оформлення, влада. Типологія батьківщин — це типологія історико-культурних систем. Вітчизна живе в народі як святиня, як найважливіша ідея його буття. Яке ставлення до батьківщини, таке й життя в ній. За цим же критерієм людина ідентифікується як громадянин. У цьому ж відношенні до певної

міри реалізується і єдність людської сутності — у формі тотожності людини людині як тотожності співвітчизників.

Батьківщина включає в себе і етнічну (поліетнічну) спільноту, і політичну систему. Тому в ставленні до неї проявляються і національні почуття (національна гордість, національна гідність, національна самосвідомість у цілому), і політичні настрої. Визначальним же елементом вітчизни є культура. Можна погодитися з твердженням С. Артановського, що «ідея вітчизни перетворює дискретність історичних подій у безперервність національної культури» [2, 91].

Для вироблення підходу до структури батьківщини важливо дійти згоди в тому, що цілісний соціокультурний організм, а не його частина чи якийсь елемент може стати культурним, політичним, соціальним та іншим середовищем діяльності соціального суб'єкта, послужити основою для розвитку об'єктивно зумовленого зв'язку в цим середовищем. Конкретне суспільство стає батьківщиною не тому, що ми відкидаємо від нього те чи інше середовище або зводимо його до нації (держави, або до нації і держави разом, або до «форми суспільного розвитку»), а тому, що суб'єкт перебуває з ним у соціально-емоційному зв'язку.

Так виробляється новий методологічний підхід, заснований на антропологічній оцінці, який дає змогу відійти від спрощеного тлумачення структури батьківщини, зведення її до однієї єдиної моделі.

Залежно від того, на що (об'єкт) спрямований патріотизм, визначають такі його прояви (різновиди):

- зумовлений просторово-територіальними характеристиками, стосується країни — український (державний) патріотизм та регіональний (місцевий) патріотизм (стосовно школи, заводу, міста, району, області, республіки) — патріотизм;
- вдосконалення конкретної сфери (середовища) вітчизни: політичної, економічної, соціальної, культурної, природної (наприклад, екологічний патріотизм) тощо;
- визначений часовими характеристиками (культурно-історичний патріотизм тощо).

Така класифікація дає змогу побачити це багатогранне соціокультурне явище у всій повноті й органічній єдності й таким чином засвідчити, що будь-яке загальне існує не інакше, як в особливому й одиничному. Тому і патріотизм у культурі представлений як сукупність його різновидів. При цьому слід визнати необхідність

висування на передній план загальнонародного змісту патріотизму: любов до рідної землі, турбота про збереження і чистоту рідної мови, гордість за досягнення країни в науці, культурі й техніці тощо — всього, що становить національно-етнічний аспект цього соціокультурного феномену.

Крім національно-етнічного, існує і загальнодемократичний зміст (права та свободи людини, правова держава тощо). Усе це разом визначає патріотизм як найважливіший інтегруючий фактор, здатний консолідувати суспільство.

Особливо відзначимо спрямованість патріотизму на його суб'єкт і об'єкт. У цьому полягає принципова відмінність справжнього патріотизму від патріотизму абстрактного, який передбачає прагнення до блага країни, яке є по суті безадресне. Це означає, що такий патріотизм не орієнтований на потреби людини і є поняттям мертвим, схоластичним. Адже без служіння державі й людям, які складають її життєву основу, він позбавлений сенсу. Тому всі різновиди патріотизму (у політичній, економічній, соціальній сферах тощо) мають спрямовуватися на поліпшення життєвих умов індивіда як суб'єкта і об'єкта патріотичного відношення. У контексті цього О. Грицай зазначає, що «збудження патріотизму серед населення потребує успішності країни в теперішньому, «сьогодні», тоді як націоналізм може ґрунтуватися минулим, яке героїзується без великої праці. Але ж куди простіше надихнути маси, переконавши їх у сходженні до славного козацтва, аніж піднімати економіку держави, будуючи свій авторитет на реальних досягненнях та покращенні якості життя населення» [11, 127]. Необґрунтовані зміни тієї чи тієї сфери батьківщини, які призводять до погіршення рівня життя людей, є антипатріотичними. Тому, характеризуючи різновиди патріотизму, це слід робити крізь призму інтересів і потреб людей.

Слід зазначити, що поняття «патріотизм» розуміють по-різному. Одні вживають його стосовно місця народження, другі — конкретної місцевості (наприклад, берегів Дніпра чи Ворскли), треті відносять його до соціальних якостей. Кожна з цих точок зору відображає той чи той бік буття людей, суспільства. Судження філософів, письменників минулого та сьогодення стосовно розуміння патріотизму багато в чому різняться, а часом і суперечать одне одному. Очевидно, що різні історичні ситуації, характер тенденцій суспільного розвитку, світоглядні позиції особистості зумовлюють різні тлумачення.

Так, слід зазначити, що при онтологічному підході такі поняття, як «батьківщина», «вітчизна», «патріотизм» не є тотожними. Термін «батьківщина» зазвичай пов'язується з географічними, біологічними (особливо генетичними), екологічними, антропологічними, етнічними та ін. факторами. І лише в деяких рідкісних випадках — або при «вільному», метафоричному вживанні, або в «нейтральних» контекстах — виринає з цього «кола». Поняття «вітчизна» найчастіше співвідноситься з соціальними, економічними, культурними, ідеологічними, науковими, художніми та ін. факторами, складовими специфічно суспільного змісту людського життя.

Шанування землі предків є одним із історично древніх феноменів патріотизму. Саме тут можна говорити про зародження передумов патріотизму ще до появи його об'єктів — відокремлених вітчизн. Більшість дослідників зазначає, що у стародавніх народів найбільш чітко розуміння батьківщини пов'язувалося з родовими усипальницями.

Відчуття вітчизни в кожній людині починається з пам'яті дитинства про свій будинок, вулицю, місто або село. Тобто любов до рідної землі зароджується у справжнього патріота ще в ранньому віці й супроводжує протягом всього життя. Територія, з якою пов'язана історія народу, і куточок рідної землі, де виріс кожен з нас, тісно взаємопов'язані і є одним із найбільш глибоких джерел патріотичних почуттів. Правильно розвинене відчуття землі предків має налаштовувати на сприйняття всієї території країни в єдності. Важливо розуміти значення такого поняття, як нероздільність батьківщини, її цілісність.

Таким чином, запропонований аналіз основних проявів патріотизму, який базується на виділенні його суб'єктів і об'єктів, дає змогу розгледіти це багатогранне соціокультурне явище у всій повноті та органічній єдності й засвідчити, що будь-яке загальне існує в особливому й одиничному. Тому і патріотизм в реальній дійсності представлений як сукупність багатьох різновидів, взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих.

Принцип єдності об'єктивного й суб'єктивного аспектів у змісті патріотизму зумовлений і специфікою функціонування останнього. Цілком очевидно, що зміст патріотизму є об'єктивним для тієї чи тієї соціальної групи, суспільства в цілому. Водночас патріотизм як соціокультурне явище є результатом активності різних соціальних

сил і суб'єктів; об'єднує різні погляди, ідеї, почуття і традиції, які в сукупності віддзеркалюють ставлення людини до вітчизни. Він поширюється не тільки на сучасну батьківщину, а й її минуле, яке пов'язане зі знанням історії, традицій, переказів, легенд, і є джерелом патріотичних настроїв та почуттів. Патріотизм дуже забарвлений емоційно і тому може здійснювати мотивуючий вплив на практичну поведінку людей. Істинний патріотизм виступає в єдності глибоко духовного освоєння суб'єктами історії і культури свого народу та їхньої активно діяльній участі у вирішенні найважливіших проблем сучасного суспільства.

На початку ХХІ ст. все більшого поширення в рамках філософської антропології набуває погляд на патріотизм як на найважливішу цінність, що інтегрує не лише соціальний, а й духовний, моральний, культурний, історичний та інші компоненти особистості. Однак цей напрям, як і раніше, попри глибоку традицію, залишається все ще слабо розробленим теоретично. Це виявляється, зокрема, в тому, що до сьогодні не визначено конкретного змісту патріотизму як цінності, не досліджений його взаємозв'язок з іншими близькими йому цінностями, явно недостатня увага приділяється вивченню проблеми реального прояву патріотизму в системі поглядів, позицій, ціннісних орієнтацій і особливо в процесі соціалізації та діяльній реалізації особистості в сучасних умовах.

Аксіологічний і предметно-перетворювальний підходи — невід'ємні риси аналізу патріотизму. Відомо, що протягом численних історичних епох (особливо на переломних етапах розвитку, в умовах руйнування усталених поглядів) саме любов до батьківщини стає найбільш значущою соціокультурною цінністю.

Як відомо, у соціокультурних цінностях проявляється суспільна й культурна значущість матеріальних об'єктів, соціально-політичних і духовних утворень (суспільних інститутів, культури, історії, сім'ї тощо) для людини, колективу, соціальної групи, суспільства в цілому. Соціокультурні цінності — це критерії та способи оцінювання значущості об'єктів і утворень суспільного життя, виражені в моральних, політичних, етичних, естетичних нормах, ідеалах, принципах і цілях, що виробляються даним суспільством. На аксіологічному й гносеологічному рівнях у патріотичній свідомості формуються предметності, об'єднані в конкретне ціле. Таким цілим є «образ вітчизни», суб'єктивний образ тієї соціальної системи, яка є

даною для індивіда, соціальної групи, класу, народу, умовою і об'єктом їхньої життєдіяльності.

Особливе місце у суб'єктивному відображенні належить оціночним моментам. Для розвиненої суспільної свідомості вітчизна — це найвища цінність. Інакше кажучи, «образ батьківщини» — це об'єкт соціальних почуттів і духовних переживань, відображення елементів соціокультурного середовища у свідомості людей, у результаті якого вони набувають для особистості (як і для будь-якого соціального суб'єкта) значущості. У цьому сенсі «образ вітчизни» протилежний об'єктивному середовищу, відображенням якого він є.

У зв'язку з цим постає питання: які соціокультурні функції виконує дане духовне утворення у суспільстві; його значення для ефективності роботи соціальної системи та цінність для окремої особистості.

Відображене у свідомості людей об'єктивне соціокультурне явище — вітчизна — перетворюється на систему знаків і символів. Останні, у свою чергу, утворюють систему цінностей, які вказують на людське, соціальне і культурне значення цього явища дійсності. Природа вітчизни, її культура, політичний устрій — всі ці елементи оцінюються з погляду добра або зла, краси або неподобства, справедливого й несправедливого. Все різноманіття явищ об'єктивної реальності вітчизни може виступати як духовні цінності. Сукупність цінностей, що утворилася навколо ідеї вітчизни, і становить конкретно-чуттєвий образ останньої (надалі — образ вітчизни). Такий образ вітчизни — це результат відображення у свідомості соціального суб'єкта його «живого зв'язку» з соціокультурним організмом; система цінностей, виражена за допомогою знаків і символів, яка виступає як найважливіший мотив його діяльності.

Діалектика ціннісних аспектів патріотизму полягає насамперед у непростому поєднанні соціоцентристської та антропоцентристської спрямованості політичних умонастроїв соціального суб'єкта. Не можна не помітити певного перегину в бік соціоцентризму в умовах радянського суспільства, що втілювався в технократичних уявленнях про людину як «гвинтик» соціальних процесів. Міра поєднання особистого і суспільного, що змінюється на різних етапах історії, і визначає цінність вітчизни.

Як зазначає І. Фролов у своїй книзі «Перспективи людини», соціальний прогрес — «...це постійна зміна міри особистого і суспіль-

ного; це все більш яскраво виражена індивідуалізація особистості і разом з тим її єднання з суспільством, його цілями і змістом, його існуванням і розвитком; це, отже, постійна спрямованість у майбутнє, яка надає сенсу й цінності людському життю як на індивідуальному, так і на соціальному рівнях» [28, 308].

Разом з тим перегин у бік антропоцентризму був би ще більше небажаним, оскільки звідси недалекокий шлях до егоцентризму, розпаду батьківщини на окремі світи й підсвіти. Дійсно, вся справа в мірі поєднання особистого і суспільного, соціоцентристського й антропоцентристського, колективного та індивідуального.

Ставлення до батьківщини, якщо трактується відповідно до своєї гуманної природи, здатне виступати одним із найбільш значущих чинників соціальної злагоди й загальнонаціональної консолідації. Ідею і цінність вітчизни не можна ставити вище ідеї і цінності людини, оскільки абстрагований від гуманних начал патріотизм здатний перетворитися з якості, що звеличує особистість, у якийсь надособистісний фетиш, який тяжіє над нею. Патріотизм не є якийсь нівельований і нав'язуваний індивідові ззовні шаблон, він передбачає і приватний вибір, суверенну позицію особистості.

В умовах соціокультурної кризи і в ході жорсткої політичної боротьби різні сили не тільки опозиційні, а й владні прагнуть ототожнити свої дії з інтересами батьківщини. Причому саме спроби влади ангажувати патріотизм з метою зміцнення свого становища здатні призвести до особливо серйозних наслідків, використовуватися як засіб маніпуляції масовою свідомістю та зброя для придушення інакомислення. Моральна й відповідальна позиція інтелігенції — це чи не єдина гарантія від утвердження такого підходу. Крім неї, немає в суспільстві сили, яка б завдяки своїм органічним якостям і функціям могла розрізнити патріотизм «істинний» і «хибний», дати орієнтири, принципи і зразки належного ставлення до батьківщини.

Сфера формування патріотичних цінностей — історичний досвід українського народу. У його надрах вкорінена невичерпна культурна традиція України [12, 13].

Патріотизм — це ставлення до батьківщини, що є ціннісним відображенням у свідомості й практичним проявом у вчинках зв'язку суб'єкта з певним просторово-часовим, соціокультурним, національно-державним континуумом. Патріотизм — фактор і засіб організації та самоорганізації людської спільноти. За даними резуль-

татів опитування Центру Разумкова, що проводилося ще у кінці 2013 р., 95 % мешканців усіх регіонів України сприймали її своєю Батьківщиною; 84,5 % респондентів вважали себе патріотами України (зокрема, у західному регіоні — 94 %; в центральному — 88,5 %; у східному — 81 %; у південному — 72 %) [30]. Цілком очевидно, що події останніх двох років у Криму й на Сході України тільки збільшили ці показники.

Патріотизм — це специфічний механізм трансляції культури. У самих надрах національно-державного організму він проявлявся в ідеях і почуттях, що сприяють об'єднанню людей навколо святинь та інтересів, однаково зрозумілих кожному і близьких для всіх. Підстави патріотизму містяться, з одного боку, в усвідомленні людиною своєї належності до певної цивілізаційної та національно-державної цілісності, з другого — в її приватному житті, громадянському суспільстві. Патріотизм не може нав'язуватися особистості ззовні, насаджувати примусово. Головна ж умова патріотичного волевиявлення й діяльності полягає у свободі їх проявів.

Важливо уникати двох крайнощів у тлумаченні патріотизму як соціокультурної цінності: 1) твердження, що він заперечує свободу особистості, означає лише рід духовного рабства, роз'єднує людство. Витоки такого підходу виявляються починаючи з космополітичної традиції просвітництва; 2) абсолютизація патріотизму властива світогляду замкнутого етносу, який відчужено або вороже ставиться до світу.

Патріотизм має кілька антропологічних вимірів. Він проявляється у сфері почуттів, ідей, вчинків особистості, є засобом ідеологічного впливу і фактором політичної практики. Жоден з цих вимірів не має шкодити гуманістичним принципам, і в цьому сенсі ставлення до батьківщини є цінністю життя і культури, що має загальнолюдський зміст і значення [20, 143]. Гуманне начало патріотизму становить його основоположний критерій.

Якщо ж у ставленні до батьківщини проявляється етнічна домінанта, тобто зв'язок з нею звужується до утвердження примату традицій, цінностей, інтересів конкретного етносу, то тоді йдеться не про патріотизм, а про форми етноцентризму. Він найчастіше має дегуманізовані прояви (трайбалізм, націоналізм, шовінізм, фашизм, нацизм, расизм). У такому разі, хоч і є певне ставлення до батьківщини, воно неадекватне і навіть протилежне патріотизму,

який несумісний з негуманною свідомістю й поведінкою. Інша річ, якщо відсутній фізичний, але не духовний зв'язок з батьківщиною (коли для суб'єкта батьківщина і країна проживання не збігаються або ж коли саме вітчизна позбавлена свого національно-державного оформлення). Тоді має місце відкритий або латентний патріотизм апатридів, які з певних причин мешкають у країні, яка не сприймається ними як справжня вітчизна.

Патріотизмові відповідає найважливіша умова становлення духовності — двоспрямованість думок і почуттів, тобто діалогічність свідомості. Особистість переймається питаннями про те, якою є і якою повинна бути моя Вітчизна; який я є і як мені ставитися до моєї Батьківщини? Така діалогічність лежить у руслі традиційних ідейно-духовних і моральних пошуків української інтелігенції, що поєднує саморефлексію, громадянськість, національні та загальнолюдські цінності.

Патріотизму притаманна діалектика свободи і необхідності, особистого й суспільного, минулого і сьогодення, традицій та новацій, матеріального й ідеального тощо. Патріотизм — це синкретичний феномен, який стосується і політичної, і соціальної, і культурної, і моральної, і психологічної сфер людського буття. У ньому синтезуються ідейні погляди, політичні орієнтації, історичні знання, національна самосвідомість, етичні імперативи, психологічні переживання суб'єкта. Патріотизм слід розглядати як форму прояву духовності особистості у зв'язку з культурно-ціннісним і політичним змістом певної епохи, не зводячи до апріорної моделі однозначних і безальтернативних рис, властивостей, якостей. Ставлення до батьківщини, залишаючись універсальною цінністю, зберігає індивідуальність у своїх конкретних проявах. У цьому сенсі кожна людина по-своєму «відчуває» й уявляє вітчизну.

Патріотизм не є якимось заданим нівельованим категоричним імперативом. Він передбачає і «приватний» вибір, суверенну позицію особистості.

Патріотизм є індивідуалізованим зв'язком особистості з вітчизною, заснованим на бажанні блага для неї. Однак усвідомлення зв'язку і розуміння відповідного блага є багатозначними і варіюються залежно від конкретно-історичних умов, ідейно-політичних чинників і соціально-психологічних якостей відповідного суб'єкта.

Підсумовуючи коротке звернення до аксіологічного аспекту аналізу патріотизму, зазначимо, що патріотична свідомість становить сукупність ціннісних елементів будь-якої форми суспільної свідомості, які є відображенням даної вітчизни крізь призму соціокультурних інтересів.

Патріотична свідомість — це відображення суб'єктом значущості своєї вітчизни і готовності вжити необхідних заходів щодо захисту її національних інтересів. Вона є детермінантою патріотичної поведінки, морально-етичним регулятором взаємодії суб'єкта з об'єктом, його патріотична діяльність. Патріотична свідомість — це специфічна частина суспільної свідомості, загальні риси якої, усвою чергу, представлені в індивідуальній свідомості кожної людини. У патріотичній свідомості накопичуються численні знання, уявлення, погляди, судження про вітчизну, без чого не може виникнути феномен патріотизму [27, 29].

Патріотична свідомість, зазначає С. Іванова, є, по суті, сполучною ланкою, «передавальним механізмом» між вітчизною як об'єктивною реальністю, що формує її предметний зміст у вигляді «образу батьківщини», і патріотизмом. У надрах патріотичної свідомості, у її глибинних пластах акумулюються, зароджуються передумови появи, виникнення патріотичного почуття. Саме від змісту, стану, рівня розвитку патріотичної свідомості залежить у кінцевому рахунку патріотична або антипатріотична діяльність, модифікації або деформації патріотичних якостей особистості. Розвиток патріотичної свідомості як цілісного явища, що розвивається через низку діалектичних заперечень, дає змогу виділити різні якісні стани цього феномену в історії, представити їх як історичні типи, що послідовно змінюються, як своєрідний канал трансформації всіх видів впливу на об'єкт патріотизму [18, 102].

Патріотичні відносини виникають у процесі суспільної практики як реальний зв'язок суб'єкта з об'єктом, як своєрідний канал трансформації всіх видів впливу на об'єкт патріотизму. Патріотичні відносини є передумовою матеріалізації патріотичної свідомості і здійснення патріотичної діяльності людини. Відомо, що будь-які відносини не можливі без речей, і річ не існує поза відносинами. Проте ставлення людей до різних елементів своєї вітчизни і до неї в цілому буває різним — від позитивно-діяльного до нігілістичного і навіть ворожого, що цілком характерне для сучасної суспільної

думки українців. У результаті кардинальних соціокультурних процесів в Україні, анексії Криму та збройної агресії з боку Росії відбулися докорінні зміни політичної, економічної, соціальної, культурної сфер нашої країни. Тому, незважаючи на те, що вітчизна як частина даної нам об'єктивної реальності одна, вона по-різному відображається в індивідуальній і суспільній свідомості українців.

Усвідомлення причетності до потреб країни — суб'єктивний процес, який представляє оцінку особистістю своїх потреб та інтересів і їх співвідношення з інтересами співвітчизників і суспільства в цілому. Але як не існує «чистих» людських відносин, так і ставлення до батьківщини має конкретно-історичний характер, що зумовлено реальною історичною необхідністю.

Ступінь усвідомлення людиною своїх інтересів і можливості їх реалізації в умовах даного державного ладу зумовлює цінність тих чи тих елементів вітчизни, позитивне, негативне чи інше ставлення до них особистості. Усвідомлення і визнання індивідом своєї вітчизни як цінності взагалі виявляється у відповідному до неї ставленні й поведінці. Істинне ставлення патріота до своєї вітчизни характеризується як конструктивно-критичне та творче.

Слід звернути увагу і на праксеологічний аспект досліджуваного явища. На жаль, він не отримав достатнього розвитку у працях фахівців з цієї проблеми. На наш погляд, у саме визначення патріотизму має бути внесена характеристика його активної, діяльнісної сторони.

Патріотична діяльність — це спосіб втілення патріотичної свідомості та реалізації усіх видів впливів суб'єкта на об'єкт патріотизму, сукупність дій, спрямованих на реалізацію патріотичних цілей. Ця діяльність становить основу патріотизму, ту його сторону, яка реально відчувається й спостерігається. Здатність здійснювати патріотичні дії з'являється не відразу, а формується з накопиченням соціального досвіду, залученням до всіх сфер суспільного життя й освоєнням усіх форм суспільної свідомості.

За своєю природою патріотична діяльність не є самостійним видом соціальної діяльності. Патріотичним може бути будь-який різновид людської діяльності за умови, що в її мотиваційній структурі переважатимуть патріотичні мотиви. Діяльна сторона патріотизму є визначальною, оскільки саме тут відбувається трансформація почуттів та ідей у конкретні справи. Патріотична діяльність є своєрід-

ним результатом досягнення емоційної і раціональної сторін патріотизму, згідно з чим можна судити про справжнє ставлення людини до вітчизни.

Патріотична діяльність цілком підпорядковується діалектиці сутності та здійснення. Мотив діяльності, що суб'єктивно сприймається як патріотичний, може призводити до антипатріотичних дій за своїми соціальними наслідками. Одночасно може бути діяльність на благо вітчизни, яка суб'єктивно відчувається як патріотизм.

Патріотична діяльність — це спосіб втілення патріотичної свідомості й трансформації усіх видів впливу суб'єкта на об'єкт патріотизму. Вона становить матеріальну, емпіричну, реально відчутну й видиму сторону останнього і в цьому сенсі є його матеріальною основою.

У процесі патріотичної діяльності здійснюється взаємна зміна станів суб'єкта й об'єкта патріотизму. В об'єкті відбуваються зміни, які зумовлювалися характером діяльності та бажаннями суб'єкта, а в останнього відбувається розрядка внутрішнього напруженого стану, і він відчуває задоволення від виконаного патріотичного обов'язку. Патріотична діяльність може здійснюватися й у формі реагування на дії, що несуть загрозу її об'єкту, в тому числі й з боку політичного режиму. У цьому випадку істинність патріотичних дій може визначатися виходячи з аналізу стану вітчизни, рівня життя народу як інтегрованого показника цього стану і конкретних планів дій суб'єктів соціальної практики у всіх сферах життя.

Взаємна зміна суб'єкта і вітчизни у процесі їх активної взаємодії відображатиме результат патріотичних дій. Отже, діяльне ставлення суб'єкта до об'єкта патріотизму, що ґрунтується на свідомості й почуттях патріотичного обов'язку, викликати цілеспрямовані й бажані зміни в об'єкті та розкриватиме сутність патріотизму.

Діяльне ставлення суб'єкта до об'єкта патріотизму — це така форма відносин, яка передбачає не просту об'єктивацію раціональних, емоційних і вольових компонентів суб'єкта, а їх органічну єдність і функціональний результат. Об'єктивація елементів патріотичної свідомості виявляє моральні мотиви вчинку, без пізнання яких неможливо встановити, чи несуть дії суб'єкта благо для батьківщини. Виявлення справжніх мотивів діяльності людини, з'ясування її реальних прагнень є критерієм у визначенні істинного патріотизму. І якими б «патріотичними» фразами про «відродження» у майбут-

ньому не прикривалися суб'єкти діяльності, їхні дії не можуть бути патріотичними, якщо призводять до розпаду усіх сфер суспільства. Оскільки діяльність, яка ґрунтується на моральних мотивах, — це практично реалізовані моральні відносини, що виявляються у вчинках людей, можемо стверджувати, що елементарною часткою безпосереднього виявлення і формою об'єктивації внутрішнього ставлення патріота до предмета діяльності є патріотичний вчинок.

Патріотичний вчинок — це така форма ставлення суб'єкта до батьківщини, що може відбуватися не тільки як активна практична дія, але і виявлятися у вигляді непрямого прояву, дії навпаки, або «пасивного» прояву, що виражається в ухиленні від запропонованих антипатріотичних дій. У будь-якому патріотичному вчинку можна виділити практичний бік, що включає конкретні дії (бездіяльність) суб'єкта, і духовно-психологічний, що складається з мотивів, цілей, емоційного або вольового ставлення суб'єкта до наслідків вчинку і їх самооцінки, зумовлюючи органічну єдність суб'єкта й об'єкта патріотизму. Патріотичний вчинок є також усвідомленою дією або частиною патріотичної поведінки людини.

Таким чином, цілком поділяючи погляд І. Бушман, можемо стверджувати, що смислове навантаження терміна «патріотизм» як соціокультурного феномену на філософському рівні становить систему поглядів народу на природу і суспільство; на масово-побутовому рівні виражає успадковану й культивовану в народі любов до всього свого, рідного (мова, культура, традиції тощо); на раціонально-суспільному рівні являє буття народу в часі, самоусвідомлення і самоствердження себе як етносу серед інших народів світу та співпраця з ними; на особистісному рівні сповідує почуття любові й відповідальності за долю свого народу, свідоме визначення інтересів суспільства вище за власні [5, 298]. Патріотизм виникає як складне соціокультурне утворення, що відображає багатоаспектність зв'язків і відносин людини з вітчизною. Зв'язок конкретних типів патріотизму з соціальною активністю має неоднозначний характер. Як і в будь-якому соціокультурному явищі, характер активності визначає той тип суспільних відносин, у рамках яких розгортається діяльність особистостей, груп. Життєва активність набуває позитивного сенсу, стає моральною тільки тоді, коли збільшує міру згуртованості, солідарності людей, розширює реально-гуманістичний горизонт суспільних відносин, спрямована на передові суспільні ідеали.

Тільки соціальна діяльність дає змогу виявити суть почуттів людини, звернених до батьківщини. Саме дії роблять патріотизм реальною ланкою функціонування соціокультурної системи. Патріотизм є одним із потужних і тривало діючих мотивів соціальної діяльності. З іншого боку, наявність у соціальної дії патріотичного мотиву надає їй особливої якості. Патріотизм може виступати як основа діяльності й у захисті вітчизни, і в повсякденній трудовій діяльності, й у ставленні до людей, співвітчизників.

Патріотична поведінка є самостійним видом соціальної поведінки і має складну внутрішню структуру: вона включає мотив діяльності, вольове прагнення до неї, сам вчинок, самооцінку людини і ставлення до вчинку оточуючих. Реальний патріотизм, який формується на базі демократичних і гуманістичних принципів, має широку амплітуду відносин громадян до громадянського суспільства і держави, об'єднує різноманіття соціально-психологічних утворень, адресованих до природи та історії свого народу, його культури і загальнолюдських цінностей.

Труднощі, які сьогодні переживає Україна, підсилили увагу до теми подвижництва. Уміння стійко витримувати випробування, віра в долю народу, здатність до самопожертви — ці моральні цінності, закладені в соціальній пам'яті народу, сприймаються новими поколіннями. Навіть у глухі, застійні часи народ висував подвижників, які виконували обов'язок вірності совісті, культурі, нашим ідеалам. Тема «Патріотизм і подвижництво» заслуговує окремого, спеціального вивчення.

Дієва сторона патріотизму дає змогу оцінити суть ідей і почуттів людини, звернених до батьківщини. Перш ніж діяти, індивід усвідомлює образ дії, планує результат як мету своєї діяльності. Неможливо відокремити й виділити з процесу патріотичної діяльності становлення патріотизму, формування його свідомості, оскільки це єдиний процес. У діяльності людина реалізує поставлені цілі, пізнає все різноманіття форм прояву патріотизму, робить його засобом і сутністю своєї активності. Патріотизм як діяльність — це розкриття сутнісних сил людини у будь-якій соціально-необхідній діяльності на основі одного джерела — любові до батьківщини.

ДЖЕРЕЛА

1. Акимович Є.О. Філософія тотальності : монографія. — 2-ге вид. / Є.О. Акимович. — О. : Прес-кур'єр, 2012. — 178 с.
2. Артановский С.М. Идея нации в контексте интеллектуальной истории // Интеллигенция и нравственность (социологические очерки) / С.М. Артановский. — М., 1993. — С. 70–91.
3. Артюшенко О.М. Трансформація української ментальності в контексті викликів сучасності : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Артюшенко О.М. — К., 2015. — 20 с.
4. Біленко Т.І. Феномен слова в духовному житті українського суспільства: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Біленко Т.І. — Л., 2005. — 44 с.
5. Бушман І.О. Національна свідомість студентства / І.О. Бушман // Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. / гол. ред. В.М. Вашкевич. — К. : Вид-во «Гілея», 2016. — Вип. 105 (2). — С. 297–301.
6. Виц Б.Б. Демокрит / Б.Б. Виц. — М. : Мысль, 1979. — 212 с.
7. Волошина Н.М. Соціально-філософський вимір патріотизму сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Волошина Н.М. — К., 2010. — 22 с.
8. Гегель Г. Введение в философию: Философская пропедевтика / Г. Гегель ; пер., вступ. ст., примеч. С. Васильев ; пер. с нем. — М. : Изд-во Тимирязевского НИИ, 1927. — 261 с.
9. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет : в 2 т. / Г.В.Ф. Гегель ; сост., общ. ред. и вступ. ст. А.В. Гулыги. — М. : Мысль. — 1971. — Т. 2. — 630 с.
10. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук : в 3 т. / Г.В.Ф. Гегель ; вступ. ст. Е. Ситковского. — М. : Мысль. — 1977. — Т. 3: Философия духа. — 470 с.
11. Грицай Е. Украина: национальная идентичность в зеркале Другого / Е. Грицай, М. Николко. — Вильнюс : ЕГУ, 2009. — 220 с.
12. Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України / О. Гриценко. — К. : К.І.С., 2014. — 352 с.
13. Дзьобань О.П. Традиції й новації як детермінанти розвитку культури / О.П. Дзьобань, С.О. Руденко // Філософія і сучасність: Науково-теоретичний і практичний журнал / за ред. проф. С.М. Пазиніча. — Х. : ХДАДМ, 2010. — Вип. 4. — С. 123–135.

14. Дзьобань О.П., Суспільна правосвідомість як комунікативно-дискурсивний феномен / О.П. Дзьобань, Ю.Ю. Калиновський // Практична філософія. — 2010. — № 2 (36). — С. 160–166.
15. Духовна-Кравченко О.С. Взаємозв'язок патріотизму та національної ідеї у становленні сучасної держави : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / Духовна-Кравченко О.С. — К., 2012. — 18 с.
16. Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку : у 3 кн. : кол. монографія / ред. М. Михальченко, В. Скотний. — К. : Інформ.-ред. від. ДДПУ ім. І. Франка, 2009. — Кн. 1: Суспільство — продукт цивілізаційної взаємодії людей. — 242 с.
17. Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку : у 3 кн. : кол. монографія / ред. М. Михальченко, В. Скотний. — К. : Інформ.-ред. від. ДДПУ ім. І. Франка, 2009. — Кн. 2: Духовне життя суспільства — чинник прогресу. — 319 с.
18. Иванова С.Ю. Патриотизм в культуре современной России : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.03 / Иванова С.Ю. — Ставрополь, 2004. — 403 с.
19. Историки Рима : сб. ; пер. с лат.; под общ. ред. С. Апта [и др.]; вступ. ст. С. Утченко, худож. Ю. Клодт. — М. : Худ. лит., 1970. — 495 с.
20. Кинкульпин А.Т. Деятельность и духовный мир человека / А.Т. Кинкульпин // Социально-политический журнал. — 1995. — № 2. — С. 140–148.
21. Крижанич Ю. Политика / Ю. Крижанич ; подгот. к печати и послесл. В.В. Зеленин ; пер. и коммент. А.П. Гольдберг ; под ред. и с предисл. акад. М.М. Тихомирова. — М. : Наука, 1965. — 735 с.
22. Лапин Н.И. Антропосоциетальный подход [Электронный ресурс] / Н.И. Лапин. — Режим доступа : <http://ecsosman.hse.ru/data/2010/12/02/1214824674/1bLapin.pdf>.
23. Нерсисянц В.С. Политические учения Древней Греции / В.С. Нерсисянц. — М. : Наука, 1979. — 263 с.
24. Спурел Х. Патриотизм с биологической точки зрения / Х. Спурел. — М. : Изд. И.А. Маевского, 1914. — 152 с.
25. Сухомлинська О. Патріотизм як цінність: погляд на історію і сьогодення / О. Сухомлинська // Шлях освіти. — 2010. — № 2. — С. 10–14.
26. Утченко С.Л. Политические учения древнего Рима, III–I вв. до н. э. / С.Л. Утченко. — М. : Наука, 1977. — 256 с.

27. Феномен українського патріотизму [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://palm.nash.net.ua/blog/archives/2011/03/entry_126.php.
28. Фролов И.Т. Перспективы человека: Опыт комплексной проблемы дискуссионного общения / И.Т. Фролов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Политиздат, 1983. — 350 с.
29. Халимбекова М.Х. Феномен патриотизма: философско-культурологический дискурс : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 24.00.01 / Халимбекова М.Х. — Астрахань, 2012. — 19 с.
30. 95 відсотків мешканців України назвали її своєю Батьківщиною — опитування [Електронний ресурс] // Кореспондент. — 2014. — 4 березня. — Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3314580-95-vidsotkiv-meshkantsiv-ukrainy-nazvaly-yii-svoieu-batkivschynoui-opytuvannia>.

Горбань О.В.

ВІТЧИЗНЯНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЯК ІДЕОЛОГ НАЦІОНАЛЬНОГО ПАТРІОТИЗМУ

Сучасне українське суспільство, проходячи транзитивну фазу свого розвитку, є проблемним по своїй суті. Об'єктивно зумовлена і суб'єктивно реалізована зміна складових його елементів неминуче втягує людину в стан соціально-психологічної дезінтеграції, що може спричинити кризу не тільки соціально-економічних параметрів суспільства, а й духовно-моральну кризу в цілому. На даному етапі трансформації соціуму важливо визначитися з вектором розвитку останнього та сформувати основні засади його визначальної ідеології.

Нинішній період в історії української державності позначений випробуванням реформою всієї системи державного та суспільного устрою, яка виявилася основою зтяжної суспільно-політичної кризи. Загострення політичного протистояння вимагає ґрунтовних наукових досліджень, громадської дискусії, визначення та кристалізації справжніх пріоритетів і цінностей української спільноти. Особливої уваги та вивчення потребують моральні засади державницького мислення особи, розуміння кожним не лише обов'язку, а й внутрішньої відповідальності за свій внесок у суспільне життя, власну долю. Оскільки саме патріотизм є установкою на соборність, то духовне об'єднання українців навколо його формування як спільної і важливої справи є запорукою розбудови демократичної, заможної Української держави.

Наразі у сучасній Україні тема патріотизму стала однією з дискусійних. Сучасний стан вивчення цього питання включає в себе надзвичайно широкий діапазон проблематики з різних галузей гуманітарного знання: від пошуку нових моделей соціальної і політичної взаємодії особи та влади в умовах демократичної трансформації українського суспільства до вироблення специфічних національних форм прояву патріотичної ідеології та формування культури патріотизму. Тому нагальною потребою наукових досліджень є пошук суб'єкта, здатного сформувати ідеологію національного патріотизму.

Патріотизм — одне з найбільш глибоких людських почуттів. Зазвичай це поняття розуміють як відданість і любов до батьківщи-